

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Voetius en de tolerantie / O.J. de Jong.
Auteur(s)	Jong, O.J. de
In	<i>De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989</i> / red.: J. van Oort ... [et al.]. (Kampen, Kok, 1989), p. 109-116.
Copyright	2007 / O.J. de Jong Kok Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.08.30; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B99000582

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

Prof. dr. O.J. de Jong

Voetius en de tolerantie

In het begin van 1654 kreeg de Utrechtse hoogleraar Voetius bezoek van twee remonstrantse theologische studenten. Die waren vanuit Amsterdam opzettelijk naar Utrecht gekomen om daar enkele semesters college te lopen. Dat was voor hun opleiding tot remonstrants predikant volstrekt niet nodig, want ze konden daarvoor in Amsterdam ruimschoots terecht: eerst aan de stedelijke illustre school en daarna aan het seminarie van hun eigen geloofsgemeenschap. Ze hadden aan die illustre school nog onderwijs gehad van de ethicus Barlaeus en de historicus-taalgeleerde Vossius, twee mannen die bij de grote theologische botsing van 1618 en 1619 duidelijk als remonstrant waren aangevallen en die nu sinds 1634 in het vrije Amsterdam een soort propedeuse op het echte universitaire onderwijs verzorgden. Na die inleidende jaren waren de studenten verder geschoold door de eigen theologische hoogleraar Etienne de Courcelles ofwel Stephanus Curcellaeus. Maar zij wilden kennelijk de tegenpartij van 1619 beter leren kennen en daarvoor moesten ze in Utrecht zijn. Daar doceerde immers de enige Nederlandse professor die zelf nog als lid de synode van Dordrecht had meegemaakt en wiens naam ze in hun ouderlijk huis en in hun verdere remonstrantse familie stellig hadden vernomen. Want de ene student was Philippus van Limborch, wiens oudoom van moeders kant, Simon Episcopius, de remonstrantse woordvoerder was geweest op die Dordtse synode, die er met de andere gedaagden door Bogerman uit was gejaagd, van zijn hooglerarschap te Leiden was ontzet, en na jaren ballingschap van 1634 tot zijn dood in 1643 te Amsterdam predikanten voor de remonstrantse broederschap had opgeleid: Philippus kan hem dus in zijn prille jeugd nog hebben gekend. En de andere student, Justus Geesteranus, moet een even negatieve indruk van Voetius hebben gehad. Die had indertijd immers als praeses van de classis Gorinchem de vader van Justus, Arnoldus Geesteranus, afgezet als predikant van Schelluinen. Dat was gebeurd bij het vonnis van 12 november 1619 dat door Voetius was ondertekend. Arnoldus had daarna in het geheim remonstrantse kringen gesteund, was in 1624 gevangen en op Loevestein gezet en daar in 1627 getrouwd. Zoon Justus was in diezelfde staatsgevangenis geboren en schreef daarom later niet zonder zelfbewustheid 'Van Loevestein' achter zijn naam. Op het moment dat hij met Philippus van Limborch Voetius ging beluisteren was zijn vader Arnoldus al tientallen jaren remonstrants predikant in Den Haag, een ambt dat weliswaar officieel niet mocht bestaan maar dat net als de activiteiten van Episcopius te Amsterdam en van zo menige remonstrantse voor-

O.J. DE JONG

ganger elders in de praktijk al lang werd erkend¹.

Voetius gaan beluisteren, dat betekende in het toenmalige Utrecht zeker ook Voetius' geestverwant Van Lodenstein gaan horen, en dat heeft Van Limborch inderdaad gedaan met een andere remonstrantse student, Richard Nie(uw)poort. Ze kwamen bij een catechisatie van Van Lodenstein en kregen een uiteenzetting dat de remonstranten helemaal fout over de verzoening leerden. Dat lieten de studenten niet op zich zitten. Na afloop van de catechisatie spraken ze nog twee uur met Van Lodenstein in de pastorie. De standpunten kwamen niet dichter bij elkaar maar het gesprek vond in elk geval in een redelijke sfeer plaats².

Zo kreeg ook Voetius de jonge achterneef van Episcopius op bezoek, die ditmaal vergezeld was van de op Loevestein geboren Geesteranus. Ze hadden voor hem een heel speciale vraag: had een overheid, vooral een stedelijke magistraat, het recht om zich met kerkelijke zaken te bemoeien? Het was bekend dat voor 1618 de remonstrantsgezinden de tussenkomst van de overheid hadden ingeroepen toen de kerkelijke conflicten in felheid toenamen. Dat was het juist wat de contraremonstranten hun altijd hadden verweten, namelijk dat zij niet de kerkelijke weg van beroep op classis, beroep op gewestelijke synode en tenslotte beroep op nationale synode, hadden willen bewandelen, een weg waarvan de remonstranten op hun beurt niets goeds verwachtten. Maar de twee bezoekers van Voetius in 1654 hadden zich goed ingelezen in het oude gereformeerde kerkrecht, dat nu in hun eigen remonstrantse geloofsgemeenschap uiteraard geen geldigheid meer had. De nationale synode van Den Haag in 1586, een latere Zeeuwse synode en tenslotte ook die beroemde/beruchte synode van Dordrecht uit 1619 hadden het toch allemaal geslikt dat de magistraat zitting mocht nemen in een plaatselijke kerkeraad? Dan hadden de contraremonstranten op dit punt toch niets te verwijten aan de remonstranten? Ze wisten dat Voetius persoonlijk inderdaad een besliste tegenstander was van die vermenging van kerk en staat, en dus ook geen magistraatsleden op de banken van de kerkeraad wilde zien. Maar hij had een ander tegenargument: die remonstranten hadden destijds wel zo geredeneerd en dat met bijbelse en juridische argumenten onderbouwd, maar niet zodra was de politieke wind gedraaid in 1619 of ze zwegen in alle talen over dat recht van de overheid om in kerkelijke zaken in te grijpen. Dat was dan duidelijk een opportunistische theologie geweest. Voetius gebruikte het moderne woord 'opportunistisch' niet maar sprak bijbelser. Hij 'riep daarop uit: proskairos Theologia, proskairos Fides'.

Hedendaagse studenten zouden dat niet meer verstaan, Van Limborch en Geesteranus deden dat toen wel. 'Proskairos' — dat is het woord uit de gelijkenis van de zaaier (Matth. 13:21, Mark. 4:17) over het op steenachtige plaatsen gezaaide, dat het Woord wèl ontvangt maar geen wortel in zich heeft 'maar is voor een tijd', 'doch is

1. Over Van Limborch: P.J. Barnouw, *Philippus van Limborch*, Den Haag 1963; over Geesteranus: J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch Woordenboek van Protestantse Godgeleerden in Nederland*, 's-Gravenhage z.j., III, 188-189, 192-193 en J. Reitsma en S.D. van Veen ed., *Acta der Provinciale ... Synoden*, Groningen 1894, III (Zuid-Holland), 473-475.
2. Barnouw, *a.w.*, 11-12.

iemand van het ogenblik' — het was wel het echte zaaisel maar de grond was daar te ondiep: erkenning en afwijzing tegelijk van dat remonstrantse standpunt. Maar de studenten zouden geen goede studenten zijn geweest als ze het hierbij hadden gelaten. Want ze wisten dat Voetius op die Dordtse synode, waar hij als jongste lid natuurlijk zich heel bescheiden moest opstellen, het tegen zijn zin had moeten aanvaarden dat de kerkenorde er zo uit was komen te zien. De synode had de morele en financiële steun van de overheid nodig, voor de uitvoering van de besluiten was zij ook in ieder gewest afhankelijk van de instemming en medewerking van de regionale en plaatselijke gezagsdragers, maar die overheid had zich daarmee gedrongen in een positie die Voetius bijbels niet of moeilijk verdedigbaar vond. In de meer dan dertig jaar die nu na de Dordtse synode waren verlopen, was dat steeds duidelijker geworden. En Voetius had het daarbij nog moeilijker gekregen dan in 1619. Want nu, in 1654, ging het niet meer alleen over de rechten van overheid en kerk, maar ook over de eigen rechten van een universiteit ten opzichte van die twee andere instanties. Daarover discussieerde hij toen niet met de Amsterdamse bezoekers, wel over de toestanden in Amsterdam zelf. Hoe gemakkelijk konden 'Libertijnsche Guijten', mensen zoals Vondel, zo'n stadsoverheid beïnvloeden en langs die weg de kerk. Voetius vond dat een magistraat alleen enige zeggenschap had wanneer een eigen burger tot predikant werd beroepen. Daarbij deed de gezindheid van die magistraat zelf er dan helemaal niet toe³.

Over tolerantie hebben die remonstrantse studenten toen niet met Voetius gesproken. Was dit begrip trouwens al bekend? Op zichzelf was het toch al een heel ding dat degenen die ruim drie decennia terug waren afgezet door de kerk en verbannen door de staat nu alweer ruim twee decennia hun pastorale werk ongehinderd konden uitoefenen, ietwat achteraf hun eigen kerkruimten konden inrichten, en hun theologische opleiding konden laten aansluiten bij wat van overheidswege — te Amsterdam weliswaar en nergens elders — werd aangeboden. Op zichzelf was het toch al een heel ding dat uitgerekend twee verwanten van die uitgebannen nu vrijuit werden ontvangen door de voorman van de tegenpartij. Tolerantie? Diezelfde Philippus van Limborch zou nog tijdens Voetius' leven, in 1668, hoogleraar worden aan het remonstrants seminarie, zou nog vijftien jaar later, in 1683, de Engelse vluchteling John Locke ontmoeten, met hem aan de praat raken over de godsdienstige verschillen, zou van dichtbij meemaken hoe Locke op Nederlandse bodem zijn eerste 'Epistola de Tolerantia' aan hem in 1686 schreef, er voor zorgen dat die in 1689 te Gouda kon verschijnen, en met Locke contact houden in de overtuiging dat het mogelijk moest zijn verschillen toe te laten mits er overeenstemming over het essentiële van het geloof bestond. Van Limborch werd aldus de brugfiguur tussen de tijd van de orthodoxie en die van de verlichting, en hij heeft voor beide zeker de beste representanten weten te vinden: Voetius en Locke⁴.

3. Barnouw, *a.w.*, ib.

4. Barnouw, *a.w.*, 33.

O.J. DE JONG

Hoe ver ging Voetius zelf in het ruimte laten voor andere overtuigingen? Zijn 'Politica ecclesiastica' schreef hij niet voor de overheid maar ten dienste van het gereformeerde kerkrecht, en dus kwam daarin het bestaan van andere overtuigingen maar heel terloops aan de orde. Als mensen zich afsplitsen van een bestaande kerkgemeenschap — dus enkel organisatorisch zonder dat het over geloofsverschillen gaat — moet de overheid hen hun gang laten gaan. Heeft Voetius daarbij aan de ontwikkelingen in Groot-Brittannië gedacht? Als het verschillen in eredienst betreft, moet de overheid zich ook daar niet in mengen. Zelfs wanneer het over een bepaald geloofsartikel zou gaan, zou de overheid nog ruimte voor de kettters moeten geven, mits ze niet aan de grondslag van het geloof raakten. Dat laatste was in feite ook de zienswijze van Van Limborch en zelfs van Locke; de discussie kon er dan alleen over gaan wat of er beslist bij die grondslag van het geloof hoorde en wat niet. Zoals bekend wilde zelfs Locke geen ruimte geven aan atheïsten en rooms-katholieken die hij als een gevaar voor de staat beschouwde, — absoluut tolerant was ook hij niet. Viel zoiets trouwens wel op te brengen in de jaren van de opheffing van het edict van Nantes?⁵

Tolerantie paste zeker niet bij de figuur van Voetius, die als kind nog kan hebben gehoord van de regeling van de godsdienstige verschillen in het Frankrijk van Hendrik IV en die in zijn levensavond volop kon merken hoe Lodewijk XIV die toezeggingen aan de protestanten stuk voor stuk introk. Tolerantie zou in zeker opzicht verraad hebben betekend aan Voetius' eigen verleden en familie. Het staat zo onberispelijk te lezen in de 'Zeventiende-eeuwse geestesbloei' door Cornelia W. Roldanus, die uiteraard Voetius wil noemen: 'In 1589 in de grensplaats Heusden geboren, opgegroeid onder strijdrumoer (zijn vader sneuvelde bij de inneming van Grol) en in een roomse omgeving — de gemeente Heusden kreeg eerst in 1590 een vaste predikant — was hij, overigens ook zelf strijdbaar van aanleg, van den beginne op verweer en handhaving van rechten ingesteld'⁶. Ja, 'opgegroeid onder strijdrumoer' — een kind dat op zijn achtste jaar, dus in de leeftijd waarop de vader doorgaans nog een held lijkt, te horen krijgt dat die vader voor Breedevoort is gesneuveld in het leger van prins Maurits, gesneuveld dus voor een rechtvaardige zaak, voor de zaak van geloof en vrijheid. Een kind dat thuis de verhalen kent hoe de grootvader om zijn geloofsovertuiging in Den Bosch gevangen is gezet en in die gevangenis is gestorven, vergiftigd, naar de familie denkt. Een beursstudent die op stadskosten, maar dan toch: van een soort bedeling, mag gaan studeren in Leiden en daar onmiddellijk partij moet kiezen tussen Arminius en Gomarus, er bestaat daar geen middenweg. Een afgestudeerde die weet wat hij verstandelijk aan kan en wat er voor studiereizen mogelijk zijn, maar die dan het beroep naar Vlijmen niet durft afwijzen. Een jonge dominee die vanaf de Heidijk vlak bij zijn Vlijmense kerk over het Bossche Veld 's-Hertogenbosch kan zien liggen, slechts een uur gaans ver maar

5. J.Th. de Visser, *Kerk en Staat*, Leiden 1926, II, 139.

6. C.W. Roldanus, *Zeventiende-eeuwse geestesbloei*, Utrecht z.j. (1961, Aula 59, 2de dr.) 39.

op vijandelijk gebied, een predikant die in zijn andere standplaats Engelen nog veel dichterbij Den Bosch komt met enkel de grenslijn er tussen, Den Bosch, de stad van een rijk rooms leven, de stad van een bisschop maar ook de stad waar Voetius' eigen grootvader martelaar was. Dan na 1617 Heusden, de geboorteplaats, veiliger dan Vlijmen schijnbaar, maar vanaf het zuiden ook open liggend voor diezelfde vijand, Heusden waar eerst een conflict moet worden uitgevochten met de andere stads-predikant, Heusden vanwaar de nog geen dertigjarige in 1618 wordt afgevaardigd naar de provinciale synode van Zuid-Holland te Delft, door die synode wordt gekozen voor de nationale synode te Dordrecht, daar, letterlijk aan de voeten van zijn Leidse leermeester Gomarus, mee verantwoordelijk is voor de beslissingen over de leer en de kerkorde, in 1619 op de volgende synode van Zuid-Holland, ditmaal te Leiden, opnieuw afgevaardigd is, te Gouda in straat- en kerkrellen wordt betrokken als daar de Dordtse beslissingen moeten worden uitgevoerd, en in de classis Gorinchem als praeses eveneens de consequenties van de nationale synode moet trekken, onder andere tegenover de gebroeders Geesteranus⁷. Heusden waar hij blijft werken en studeren in de hoop dat het de stadhouder zal lukken om de vijand terug te dringen, een hoop die in 1629 eindelijk in vervulling lijkt te gaan. In dat jaar staat hij in datzelfde Bossche Veld tussen Vlijmen en Den Bosch als veldprediker die elke avond bij het wisselen van de wacht het avondgebed voor de troepen uitspreekt en die hun inscherpt, voor welke zaak zij strijden. Dan, in de herfst, na de capitulatie, het moeizaam organiseren van een gereformeerd kerkelijk leven tussen een merendeels vijandelijke en afwijzende bevolking, het preken in de eindelijk veroverde Sint-Jan. Een latere Vlijmense dominee is ooit getypeerd als 'grenswachter', Voetius is het vanaf zijn jeugd geweest en hij heeft dat willen blijven⁸.

Dus: polemiseren als de leer in het geding is, dus: polemiseren als de waarheid in het geding is, en blijven studeren en argumenteren. Voor hemzelf verandert er niet zoveel als hij in 1634 door Utrecht wordt gevraagd om hoogleraar aan de Illustre School te komen worden. Eerst hebben ze daar aan Hendrik Alting gedacht, toen de ambtgenoot van Gomarus te Groningen maar op de Dordtse synode nog afgevaardigd vanuit Heidelberg: daar zag Voetius hem in de hoge bank tegenover hem zitten. Het beginnende Utrecht mag in 1634 niet zo hoog mikken, maar krijgt dan in de Heusdense dominee iemand die de volledige taak voor theologie plus drie oosterse talen wel aan kan. Hij is dan 23 jaar predikant geweest, grensbewaker heel letterlijk; te Utrecht zal hij dat willen blijven. Maar hij komt in een stad met twee zeer zelfbewuste overheidslagen: die van de stedelijke magistraat en die van de staten van Utrecht. Hij komt in een stad waar de predikanten, de kerkedienaars, al een paar keer hebben moeten merken hoe veel of hoe weinig vrijheid die overheden aan hen toestonden. Hij komt in een stad en gewest waar de jaren van de beslissende

7. Reitsma en Van Veen, *a.w.*, reg. i.v. Voetius.

8. W. A. Poort, 'Grenswachter Ludovicus', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, XLII (1957), 40, 78, 152.

O.J. DE JONG

geloofsstrijd al lang terug liggen, waar meerderheid en minderheden geleerd hebben, elkaar te ontwijken en te laten leven: de nu 45-jarige past niet in dat patroon. Alles wat hij tevoren op schrift heeft gesteld, alles wat hij in zijn vele Utrechtse jaren daarop laat volgen, tekent hem als grenswachter voor de vrijheid van de kerk, voor de zuiverheid van het geloof, voor de toegewijde van het christenleven. In het woordenboek van zo iemand staat het woord tolerantie niet. Hij heeft het ernaar gemaakt dat, als hij in 1673 na de aftocht van de Franse troepen de eerste preek in de, inderhaast van rooms-katholieke voorwerpen gereinigde, domkerk mag houden en hij dan 'met geen woord gewag maakte van de paapse gruwelen, die zich anderhalf jaar lang in het gebouw hadden afgespeeld' — hij heeft het ernaar gemaakt dat drie eeuwen later Rogier schrijft: 'Deze houding zal hem wel van hoger hand voorgeschreven zijn'⁹. Dat misschien Voetius zelf, overeenkomstig zijn herhaalde uitspraak in die Franse bezettingsperiode: 'Het is maar een wolkje, het zal over drijven', uit eigen beweging zo terughoudend is geweest, lijkt bij wat hij verder schreef en zei, kwalijk te passen.

En toch. In de Zentralbibliothek te Zürich vond prof. Nauta destijds een brief die Voetius op 12 april 1664 heeft geschreven aan Heidegger, de jonge Zwitserse dogmaticus aan de Illustre school te Burgsteinfurt¹⁰. Deze Johann Heinrich Heidegger had heel goede contacten met de Nederlandse theologen en de toon van Voetius' brief is vriendschappelijk. Voetius schrijft hoe er twee gereformeerden bij hem zijn gekomen, een handelaar uit Amsterdam en een statenlid uit Utrecht, die hem hebben gevraagd aan Heidegger te schrijven, in de hoop dat die te Zürich, zijn geboortestad en waar zijn vader nog predikant was, iets zou kunnen bereiken ten behoeve van de 'Anabaptistae', zoals Voetius schrijft, dus de doopsgezinden ofwel mennonieten. Toen ze Voetius de reden van hun verzoek hadden uiteengezet, had hij daarmee ingestemd en zich bereid verklaard te schrijven. Het was bekend geworden in de Nederlanden dat de overheid van Zürich de doopsgezinden uit het land wilde zetten, iets waartoe ze op zichzelf het recht had, en dat recht wilden Voetius noch zijn zegslieden aanvechten. Maar de Zürichse overheid ging verder: ze stond niet toe dat de ballingen iets meenamen en beroofde hen dus in feite van al hun bezit. Zo'n handelwijze viel, aldus Voetius, niet te rijmen met de 'epieikia et clementia Reformatorum', dus de bescheidenheid of billijkheid en de barmhartigheid die van gereformeerden verwacht mocht worden. En het was niet enkel zijn persoonlijke zienswijze: zo dachten unaniem alle landgenoten die de religie welgezend waren, zowel die uit het burgerlijke als die uit het kerkelijke leven kwamen. In deze tijd — 'hac tempestate' — paste zoiets niet meer. Voetius legde uit, hoe de doopsgezinden in de republiek zelf zich inspannen om het arianisme en socinianisme in eigen kring te bestrijden en de waarheid van de theologie op essentiële punten te bevestigen. Ze

9. L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*, Amsterdam 1947 (2de dr.), II, 209.

10. D. Nauta, 'Drie brieven van Gisbertus Voetius', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 60 (1980), 198-202.

hadden zelfs hulp van de overheid ingeroepen om te voorkomen dat de door hen uitgeworpen kettters weer in hun bijeenkomsten zouden binnendringen. Er bestond goede hoop dat deze doopsgezinden zich weer bij de gereformeerde kerk zouden voegen. Hier was Voetius' wens de vader van de gedachte. Elke dag, zo schreef hij verder, overlegden hij en andere predikanten uit naam van de kerkeraad met die doopsgezinden om hen te steunen in de strijd voor Christus' zaak tegen de socinianen. Dat die doopsgezinden allerm minst als vijanden van de gereformeerden mochten worden beschouwd, bleek nog uit iets anders. Enkele jaren terug hadden zij geheel vrijwillig geld ingezameld om verdrukte gereformeerden in Ierland te helpen, in 1655 voor de broeders in Piemont — bedoeld werden de waldenzen —, en onlangs opnieuw. Voetius moest erkennen dat hij en zijn collegae pijnlijk getroffen waren door het harde optreden tegenover diezelfde doopsgezinden in Zürich. Hij vroeg nu aan Heidegger hem nader te willen informeren zodat hijzelf dan in Utrecht de klachten kon beantwoorden. Maar als het hem niet mogelijk was, aldus te antwoorden, verzocht Voetius hem bij zijn vrienden en begunstigers te Zürich tactvol — 'pro prudentia tua' — te willen optreden zodat aan de ballingen hun bezit zou worden teruggegeven. En Voetius zou zichzelf niet zijn geweest als hij daaraan niet had toegevoegd dat zoiets uiteraard binnen het gezag van de staat en van de wetten moest blijven.

Een pleidooi voor tolerantie, waarvan niet bekend is of het iets heeft uitgehaald. Maar Voetius was toch, vergeleken met 1620, op weg naar tolerantie toe. Zijn argumenten over de offervaardigheid van de doopsgezinden voor gereformeerden, of over de groeikans van de gereformeerde kerk zijn dat op zichzelf niet. Doch hij signaleerde bij die dopersen een opkomen voor de waarheid van de theologie op fundamentele punten. Hierin was het dat kort nadien Van Limborch en wat later Locke zelf verder op die weg wilden: over welke fundamentele punten zouden die christenen het dan eens moeten zijn? Het was niet enkel theorie in de 'Politica ecclesiastica', het was ook in de praktijk van de godsdienststrijd dat Voetius — ondanks zijn eigen verleden en zijn eigen ervaringen te Vlijmen, Heusden en Utrecht — is gaan zien dat hem ook met zijn tijdgenoten meer verbond dan de kerkelijke structuren schenen toe te laten. Het bleef niet bij de theoretische sfeer van de studeerkamer, als hij 'in praecipuis fundamentis', op essentiële punten geloof herkende.

In zijn Kuiper-voordrachten over 'De erfenis van Calvijn, grootheid en grenzen' heeft onlangs H.A. Oberman gewezen op twee uitgangspunten voor historisch onderzoek: 'Het traditionele Calvijnonderzoek richt zich — terecht — op wat de reformator zegt en schrijft. De moderne sociale geschiedenis heeft een scherper oog voor wat Calvijn beweegt, voor de omstandigheden van waaruit hij spreekt en het gehoor waarop hij zich richt'¹¹. Mutatis mutandis kan hetzelfde worden gezegd over

11. H.A. Oberman, *De erfenis van Calvijn*, Kampen 1988, 10-11.

O.J. DE JONG

het onderzoek betreffende Voetius. Aan wat hij heeft gezegd en geschreven hebben generaties de handen vol. Maar wat hem bewoog als grenswachter, welke omstandigheden hem zo polemisch maakten en zo uitvoerig-betrouwbaar deden argumenteren, welk gehoor hij bij al zijn werk voor ogen had — van de weeskinderen aan de Springweg tot de studenten aan het Domplein, van de lezenden in de gereformeerde pastorieën tot de kerkgangers in de Vlijmense, Heusdense, Bossche en Utrechtse kerken — het was hem altijd begonnen om de waarheid van de theologie die hij uit de Schrift had ontvangen en waarvoor hij al zijn energie inzette.